

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 2, No. 58, Summer 2023

 [10.22108/rpll.2023.136744.2199](https://doi.org/10.22108/rpll.2023.136744.2199)

(Research Paper)

Manifestation of the Knowledge of 'Properties of Elements' in Persian Mythological and Allegorical Stories (Relying on *Nozhat Nameh Alaei*, *Ajayeb almakhluqat*, *Javaheer Nameh Nezami*, and *Al Abniyeh an Haqayeq Al Adviyeh*)

Masoumeh Samkhaniani*
Jamileh Akhyani**

Abstract

One of the most common motives for ancient magic and medicine was the belief in mysterious properties of the universe element. Believers of this knowledge would investigate the universe's elements (from animal body parts to numbers and letters), their properties, and their effects on universe creatures and phenomena. They used their findings in various fields such as medicine, fortune-telling, dream interpretation, weather forecasting, Alchemy, magic, and talisman. These beliefs were also manifested in ordinary people's life and ideology which is traceable in the context of their contemporary stories. The mysterious nature of some of the Persian stories can be also attributed to this knowledge. Adventures such as Simorgh and his magical and therapeutic actions, Rostam's battle with Div-e Sepid, Key Khosrow's magical actions, etc. are among the mythological stories in *Shahnameh*, in which the beliefs related to this knowledge have had a significant reflection. In the present study, we shed new light on the topic based on parallel texts, along with mythological and allegorical stories such as *Nozhat Nameh Alaei*, *Ajayeb almakhluqat*, *Javaheer Nameh Nezami* and *Al Abniyeh an Haqayeq Al Adviyeh*. These works contain information about the mysterious properties of elements. From this point of view, literary works written in two genres of magic and common medicine were analyzed in relation to four categories of animals, plants, stones/metals, and noises/voices. We also tried to show the roots of some of these magical, scientific, and folklore practices.

Introduction

In the present study, 'knowledge of elements' is discussed, which is one of the important aspects of ancient beliefs. This knowledge can be defined as the mysterious effect of things on each other for which there is no logical reason whose manifestations are reflected in various parts of the life of ancient people. In this belief, all the elements of existence, from human and animal body parts to celestial bodies and numbers and letters, have hidden properties that knowing them can be used to perform extraordinary works or even to solve people's daily problems. Belief in the hidden

* PhD Graduate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Zanjan, Zanjan, Iran

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Zanjan, Zanjan, Iran (Corresponding Author Email: j_akhyani@znu.ac.ir)

properties of objects has played an important role in ancient human thought: in folk medicine, veterinary medicine, agriculture, dyeing, glassmaking, perfumery, and practices such as spells, witchcraft, and similar works. Many works about this knowledge have been left, which can be mentioned in order in the books *Khavass-e Belinas*, *Khavass ol-Hayavan* of Aristotle, *Khavass-e Mavazin* of Jaber ben Hayyan and *Nozhat Nameh Alaei* (an encyclopedia on properties) of Shahmardan. Our emphasis has been on using some Persian scientific and pseudo-scientific texts that have a collection of information related to the mentioned knowledge, to reach the important and key common beliefs of ancient times and to understand the literary texts through. The creators of literary works have never lived apart from the common people and literate elites and their beliefs. Most of the ancient Persian writers are called sages, which is proof of their knowledge and study in the common sciences of their time, and traces of their knowledge and beliefs can be found in their works.

Materials and Methods

In order to carry out this research, we have collected all kinds of hidden properties of creatures from among sources such as *Nozhat Nameh Alaei*, *Ajayeb almakhluqat*, *Javaher Nameh Nezami*, and *Al-Abniyyeh* on the facts of medicine. We have included their applications in the two parts of medicine and witchcraft, because people have dealt with these two types of techniques on a daily basis, and their scholars have always practiced healing or witchcraft based on the properties of each element in existence. In each section, we placed relevant information in four categories: Animals, Plants, Stones and Metals, and Sound/Song. In each category, we narrated some mythological and allegorical stories with their different narratives from texts such as *Shahnameh*, *Marzban Nameh*, *Kalileh va Demneh*, and *Haft Peykar*. At the same time, we referred to the relevant parallel texts. Then, by describing and analyzing the beliefs related to the knowledge of elements in each story, we showed how a common theme was reflected in two different contexts.

Research Findings

Based on the results of the present study, in the belief of the ancients, which is rooted in hermetic beliefs, the phenomena of existence have special properties that no one is able to know and recognize. The scientists of this field used their knowledge to advance their own goals or that of their rulers, and for this reason, they were mysterious and sometimes terrifying or holy figures in the society who had a set of witchcraft and healing in them. A clear example of them can be seen in personalities such as Zal, Key Khosrow, Rostam, and Esfandiyar. It seems that these last two characters were actually faced with seven stages of magic in their Haft Khans, and to overcome them, they had to be familiar with magic.

Discussion of Results and Conclusions

Throughout the study, we showed that the belief in the knowledge of the hidden properties of objects was very strong among the ancients and reflected in all aspects of their lives, including formal and informal sciences, medicine and magic, alchemy, mathematics, stories, and daily life. This issue shows the importance of paying attention to the philosophy of life, worldview, and the type of attitude of the individual towards himself and the world around him in every era. Therefore, for a more accurate understanding of literary works, it is necessary to pay attention to the parallel scientific and pseudo-scientific texts of each period along with the study of literary texts.

Keywords: Knowledge of Traits, Myth, Allegory, Magic, Common Medicine, Parallel Texts

References

- Afshar, I., & Daryagasht, M. R. (Eds.) (2004). *Muhammad ibn Abi al-Barakat Juhari Nayshaburi's Javahir Namah-e Nizami*. Tehran: Miras-e Maktoub Publication.
- A'lam, H. (n.d). Balasan. In *Encyclopedia of Islamic World*. (n.p).
- Al-Hadi, Y. (Ed.) (1995). *Abu Rayhan Biruni's al-Jamaher fi al-Javaher*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.
- Alijaniha, F. (2013). Tadbir Samá in Iranian traditional medicine by emphasis to Abu-Zaid Balkhi opinion. *Tarikh-i Pezeshki (Journal of Medical History)*, 5(14), 165-176.

- Anjavi Shirazi, S. A. (1990). *Ferdowsi Nameh*. Tehran: Elmi Publication.
- Aydenloo, S. (2009). *From myth to epic*. Tehran: Sokhan Publication.
- Aydenloo, S. (2014). Esfandiyar, God of Vegetation?. *Journal of Literary Research*, 11(45), 9-46.
- Aydenloo, S. (2020). *The secret of Esfandiar's brazen body*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publication.
- Bahar, M. (Ed.) (2018). *Dadagi's Bondahesh*. Tehran: Tous Publication.
- Bahar, M. T., & Parvin Gonabadi, M. (Eds.) (1962). *History of Bal'ami*. Tehran: Tehran University Press.
- Bahmanyar, A. (Ed.) (1967). *Abu Mansour Movaffaq Heravi's al-Abniye an Haqayeq al-Adviye*. Tehran: Tehran University Press.
- Bolukbashi, A. (2020). *Anthropology of medical knowledge in Iranian culture*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publication.
- Damavandi, M. (2000). Magical medicine in Ferdowsi's Shahnameh. *Journal of Literary Text Research*, 5(13), 135-153.
- Daneshpazhouh, M. T., & Afshar, I. (Eds.) (1996). *Akhavan al-Safa's Mujmal al-Hekmah*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Dehkhoda, A. A. (1958). *Dictionary of Dehkhoda*. Tehran: Tehran University Press.
- Doustkhah, J. (2017). *Avesta*. Tehran: Morvarid Publication.
- Ebrahim, M. A. (Ed.) (1967). *Tarikh-e Tabari*. Beirut: (n.p).
- Fateh Dowlatabadi, A., Fallah, Q. A., & Abdollahian, H. (2022). An anthropological analysis of Keykhosrow's character in Ferdowsi's Shahnameh. *Journal of Persian Language and Literature*, 30(92), 191-223.
- Ghaemi, F. (2015). Comparative analysis of serpent Zahhak's myth Based on the old tradition of sacrifice for serpent Gods of the Underworld. *The Journal of Epic Literature*, 11(19), 27-65.
- Jahanpoor, F. (Ed.) (1983). *Shahmardan ibn Abi al-khair Razi's Nuzhat Nameh 'Alā'i*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Khaleghi Motlagh, J. (Ed.) (1987). *Ferdowsi's Shahnameh*. First Edition. New York: Bibliotheca Persica.
- Khaleghi Motlagh, J. (Ed.) (1990). *Ferdowsi's Shahnameh*. Second Edition. California: Persian Heritage Foundation.
- Khaleghi Motlagh, J. (Ed.) (1992). *Ferdowsi's Shahnameh*. Third Edition. California: Persian Heritage Foundation.
- Khaleghi Motlagh, J. (Ed.) (1994). *Ferdowsi's Shahnameh*. Fourth Edition. California: Persian Heritage Foundation.
- Khaleghi Motlagh, J. (Ed.) (1997). *Ferdowsi's Shahnameh*. Fifth Edition. California: Mazda and Persian Heritage Foundation.
- Khatib Rahbar, Kh. (Ed.) (2009). *Varavini's Marzban Nameh*. Tehran: Safi Alishah Publication.
- Lory, P. (2005). Alchemy in Jabir ibn Hayyan's works. *Journal of History of Science*, (3), 55-62.
- Mahyar, A. (2015). *Ancient astronomy and its reflection in Persian literature*. Tehran: Ettela'at Publication.
- MalekShahi, H. (2013). *Translation of Avicenna's Isharat va Tanbihat*. Tehran: Soroush Publication.
- Matini, J. (Ed.) (1998). *IranShah ibn Abi al-Khayr's Koush-Nameh*. Tehran: Elmi Publication.
- Mehri, F. (2016). *Nuzhat Nameh 'Alā'i, Halqeye Vaset-e Myan-e Aray-e Jaber Ibn-Hayyan va Motun-e Ajayeb Nameh'ee*. Tehran: Negarestan Andisheh Publication.
- Minovi, M. (Ed.) (2005). *Nasrollah Monshi's Kelilah va Demnah*. Tehran: AmirKabir Publication.
- Mir, M. T. (Ed.) (1992). *Ali ibn Hasan Ansari Shirazi's Ekhtiyarat-e Badi'e*. Tehran: Razi Pharmaceutical Distribution Company.
- Momen Tonekaboni, S. M. (n.d). *Tohfeye Hakim Momen*. (n.p): Mahmoudi Bookstore.
- Mozaffari, A. R., & Zare'ei, A. A. (2014). Zahak and Mesopotamia. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 9(33), 87-115.

Rezaei Baghbidi, H., & Boloukbashi, A. (2019). Jadu. In: *Great Islamic Encyclopedia*. Online, Access 24.11.2022.

Rezazadeh Malek, R. (Ed.) (2005). *Keykavous Razi's born of Zoroaster*. Tehran: Association Letter Publication.

Samkhaniani, M., Akhyani, J., Eslami, M., & Mohabbati, M. (2021). The necessity for reediting the Nozhatnameh 'Ala'i. *Journal of History of Literature*, 13(2), 171-196.

Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (1995a). *Taher Maqadasi's creation and history (Al-bad' wa-al-Tarikh)*. Tehran: Agah Publication.

Shafiei-Kadkani, M. R. (1995b). *Introduction in creation and history (Al-bad' wa-al-Tarikh)*. Tehran: Agah Publication.

Shahmardan ibn Abi al-khair Razi (n.d). *Manuscript of Nuzhat Nameh 'Ala'i*. Qom: Mar'ashi Library.

Sotoudeh, M. (Ed.) (2012). *Mohammad ibn Ahmad Tusi's Ajayeb al-Makhlouqat*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.

Vahid Dastgerdi, H. (Ed.) (2008). *Nezami Ganjavi's Haft Peykar*. Tehran: Ghatreh Publication.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۵۸)، تابستان ۱۴۰۲، ص ۱-۱۶

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۱۹

[10.22108/rpll.2023.136744.2199](https://doi.org/10.22108/rpll.2023.136744.2199)

(مقاله علمی)

نمودهای دانش «خواص عناصر» در داستان‌های اساطیری و تمثیلی فارسی (با تکیه بر نزهت‌نامه علایی، عجایب‌المخلوقات، جواهرنامه و الأبنیه عن حقایق‌الأدویه)

معصومه سام خانیانی،* جمیله اخیانی**

چکیده

باور به خواص پنهان و مرموز عناصر هستی، در پزشکی و جادوگری روزگاران کهن، نقش ویژه‌ای داشته است. باورمندان به این دانش، خواص عناصر هستی (از اعضای بدن جانوران گرفته تا حروف و اعداد) و تأثیر آنها را بر پدیده‌ها و موجودات جهان‌شناسایی می‌کردند و از این یافته‌ها در کارهای گوناگونی مانند پزشکی، طالع‌بینی، تعبیر خواب، هواشناسی، کیمیاگری، جادو، طلسمات و... بهره می‌بردند. این باورها بر جهان‌بینی و زندگی معمول مردم نیز چیرگی داشته است؛ به‌گونه‌ای که نشانه‌های آن را می‌توان در تاروپود داستان‌های برجای‌مانده از آن دوران دید. رازواری برخی از داستان‌های اساطیری پارسی نیز در دل برخی از این باورها نهفته است. ماجراهایی مانند سیمرغ و اعمال جادویی و درمانی او، نبرد رستم با دیو سپید، کنش‌های جادویی کیخسرو و... در شاهنامه از جمله داستان‌های اساطیری است که باورهای مربوطه این دانش در آنها بازتاب چشمگیری داشته است. در مقاله حاضر با رویکردی تازه و براساس متن‌های موازی داستان‌های اساطیری و تمثیلی، چند داستان و روایت اسطوره‌ای و تمثیلی در دو بخش پزشکی عامه و جادوگری بررسی می‌شود؛ این متن‌ها عبارت است از: نزهت‌نامه علایی، عجایب‌المخلوقات، جواهرنامه نظامی و الأبنیه عن حقایق‌الأدویه که درباره خواص پنهان اشیا اطلاعاتی دارند. در این آثار، مسائل پزشکی عامه و جادوگری با توجه به این باورها در چهار گروه «جانداران»، «گیاهان»، «سنگ‌ها/ فلزات» و «صدا/ آواز» بررسی و تحلیل می‌شود و ریشه برخی از این باورها نشان داده خواهد شد.

واژه‌های کلیدی

دانش خواص؛ اسطوره؛ تمثیل؛ جادو؛ پزشکی عامه؛ متن موازی

* دانش‌آموخته دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران، m.samkhanian@ymail.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران (نویسنده مسئول)، j_akhyani@znu.ac.ir

۱- مقدمه

قدما بعضی از تأثیرهای مرموز اشیا بر یکدیگر را که هیچ‌گونه دلیل منطقی برای چرایی آن نمی‌یافتند، «خواص» نامیده‌اند: «چیزی که مجهول‌السبب بود آن را خاصیت نام کردند چون ربودن سنگ مقناطیس آهن را» (دهخدا، ۱۳۳۷، ذیل خواص). پی‌یر لری (۱۳۸۴: ۵۶) نیز «خواص» را «ویژگی‌های پنهان اشیا» می‌داند. از آنجایی که دانشمندان و محققان علوم طبیعی، ریاضی، شیمی و... آثاری درباره‌ی خواص نوشته‌اند، به نظر می‌رسد که در گذشته «خواص» نوعی دانش به شمار می‌رفته است. مؤلف *عجایب‌المخلوقات* آشکارا آن را «علم خواص» می‌نامد (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۵۹، نیز رک. مهری، ۱۳۹۵: ۷۷۳-۷۷۸). خاصیت و رابطه‌ی مرموز اشیا را در چنین آثاری به هشت بخش تقسیم می‌کرده‌اند: تعلیق؛ نظر؛ مسامت؛ سماع؛ شم؛ موافقت؛ مصادمت؛ اتفاقی آسمانی (رک. طوسی، ۱۳۹۱: ۴۵۸ و شهردان، ۱۳۶۲: ۳۱-۳۲).

باور به خواص پنهان اشیا در تفکر بشر دیرین نقش مهمی داشته است: در پزشکی عامه، دامپزشکی، کشاورزی، رنگرزی، شیشه‌گری و اعمالی مانند طلسم، جادوگری، و کارهای مشابه آنها.

سیر تاریخی آثار مربوط به خاصیت، معنادار بودن و تأثیرگذار بودن عناصر هستی، از بلیناس حکیم و کتاب *خواص* او آغاز می‌شود؛ ارسطو با آثاری مثل *خواص‌الحيوان* و پلینی با *تاریخ طبیعی* تأثیری ژرف بر محققان دوران اسلامی داشته‌اند. *الحيوان* جاحظ و *منافع‌الحيوان* ابن‌بختیشوع به پیروی از این سه حکیم نگاشته شده است. در آثار دیگری مانند *رسایل اخوان‌الصفاء* و *فن طبیعیات شفای ابن‌سینا* و... نیز مطالبی در این باره وجود دارد. جابر بن حیان متأثر از بلیناس، *خواص موازین* را در همین موضوع نوشته است. *نزهت‌نامه‌ی علایی* نوشته‌ی شهردان بن ابی‌الخیر، در اواخر قرن پنجم هجری یا ابتدای قرن ششم نخستین کتاب مستقل فارسی درباره‌ی خواص است که مؤلف آن متأثر از *خواص موازین* بوده است (سام‌خانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۷). در کتاب‌های پزشکی و دارویی نیز طبیعتاً مطالب فراوانی درباره‌ی خواص وجود دارد. همچنین *عجایب‌نامه‌ها* در خواص شگفت موجودات داستان‌هایی خواندنی دارند.

سرگذشت جمعی و قومی بشر و باورهایش در داستان‌های اسطوره‌ای باقی مانده است. اسطوره «حکایت» و «بازگویی» از بینش، پنداشت‌ها و ماجراهای بشر باستانی است و در روند خود معمولاً به روایت حماسی درمی‌آید. حماسه داستان قهرمانی‌های قومی است که به مرحله‌ی خردورزی و نظم ذهنی رسیده است (رک. آیدنلو، ۱۳۸۸: ۲۳-۲۵). انسان دوران اساطیری که بسیاری از باورهایش را در دل روایت‌های اسطوره‌ای حفظ کرده بود، هرچه به دوره‌ی تاریخی نزدیک‌تر شد، جامه‌ای خردمندانه‌تر بر آن پوشاند؛ گاه با حذف برخی از باورها و داستان‌های شگفت‌انگیز (مانند حذف چگونگی رویت‌تن‌شدن اسفندیار در *شاهنامه*) و گاه با تعبیر و تفسیر باورپذیر با توجه به زمانه‌ی خود (مانند تفسیر فردوسی از دیو به مردم بد). در ادامه‌ی همین روند، در دوران تعقل، تفسیرهایی از برخی رمزهای داستانی دیده می‌شود که اگر ریشه‌ی آنها را به ذهن اسطوره‌باور برسانیم، درمی‌یابیم که تفسیر متأخر شکل دیگری از همان پدیده‌هاست. در تاروپود برخی از آثار باستانی فارسی، باورهای رایج درباره‌ی خواص موجودات به ظرافت هرچه تمام‌تر تنیده شده است. در مقاله‌ی حاضر چند داستان اساطیری و تمثیلی از متن‌هایی مانند *شاهنامه*، *مرزبان‌نامه*، *کلیله و دمنه* و *هفت‌پیکر* با برخی از آثار مربوط به خواص پنهان اشیا مطابقت داده شده است؛ در واقع این آثار، متون موازی مهمی در درک درست آثار ادبی هستند. اطلاعات مربوط به

این داستان‌ها در دو بخش «پزشکی عامه» و «جادوگری» و ذیل چهار دسته خاصیت «جانداران»، «گیاهان»، «سنگ‌ها/ فلزات» و «صدا/ آواز» تحلیل شده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

بررسی داستان‌ها با چنین رویکرد ویژه‌ای سابقه نداشته است؛ اما در مقالاتی مانند «جادوپزشکی در شاهنامه» (دماوندی، ۱۳۷۹)، «اسفندیار، ایزدی گیاهی؟» (آیدنلو، ۱۳۹۳) و «تحلیل انسان‌شناختی شخصیت کیخسرو در شاهنامه فردوسی بر مبنای نظریه عمومی جادو» (فاتح دولت‌آبادی و همکاران، ۱۴۰۱) سابقه چنین مباحثی را، البته با رویکردی دیگر، می‌توان یافت. همچنین این نوع مطابقت‌ها به‌صورت پراکنده و نه در قالب نظریه‌ای مشخص و واحد در پژوهش‌های علی بلوکباشی، همچون *مردم‌شناسی دانش پزشکی در فرهنگ ایران* (۱۳۹۹) دیده می‌شود.

۲- کاربرد دانش خواص در پزشکی عامه و بررسی آن در داستان‌های اساطیری و تمثیلی

«پزشکی عامه یا طب عامه همراه با گیاه - داروشناسی عامه، اساساً بر نظام ویژه‌ای بنیاد نهاده شده که با ساختار اجتماعی - فرهنگی و دینی - اعتقادی مردم جامعه‌ای که از آن برآمده، پیوند و هماهنگی دارد» (بلوکباشی، ۱۳۹۹: ۳۹). در کنار دانش رسمی پزشکی دوران کهن، جریانی از پزشکی غیررسمی نیز وجود داشته که بر شنیده‌ها و تجربه‌های غیرمستدل، اما مؤثر بر اذهان مردم استوار بوده است. اخوینی این دسته از درمانگران را نادان و مدعی می‌خواند: «این مردمان که دعوی شکسته‌بندی کنند بیشتر زنان و کردان و مغان و روستایان همی‌بوند و کس‌های نادان. چون می‌بنگرم با ایشان هیچ‌چیز نبود از قیاس الا دعوی بسیار بی‌حقیقت» (۱۳۴۴: ۲۲۶). با توجه به گفته‌ی وی و نام‌بردن از مغان و زنان، به نظر می‌رسد پزشکی عامه بازمانده از آیین‌های جادوگری باشد؛ زیرا قدیمی‌ترین پزشکان از میان زنان و جادوگران بوده‌اند (رک. بلوکباشی، ۱۳۹۹: ۶۵). رد پای این باورها را می‌توان در داستان‌های اقوام مختلف یافت.

۲-۱ خاصیت جانداران

خاصیت‌های پنهان اعضای بدن جانداران از مهم‌ترین بخش‌های آثار مربوط به دانش خواص است؛ چنانکه چهار مقاله از دوازده مقاله *نزهت‌نامه* درباره خواص جانداران مختلف از انسان تا حشرات است. در ادامه برخی از داستان‌های معروف با متن‌هایی از این دست مطابقت داده می‌شود.

۲-۱-۱ ضحاک ماردوش؛ سرطان و درمان آن با مغز سر

یکی از شخصیت‌های معروف *شاهنامه*، ضحاک است (فردوسی، ۱۳۶۶، د ۱: ۴۵-۸۹). درباره شخصیت تاریخی ضحاک و بن‌مایه‌های اساطیری داستان، مطالب فراوانی نگاشته شده است (رک. قائمی، ۱۳۹۴)؛ اما آنچه در اینجا محل بحث ماست بررسی برجسته‌ترین ویژگی ظاهری ضحاک است که «چگونه مردی ماردوش می‌شود و در گذر زمان، این روایت چه تفسیرهایی را در پی داشته است؟».

در پژوهش‌هایی که تاکنون صورت گرفته است، اژدهاک *اوستا* را برآمده از قوم آشور در بین‌النهرین می‌دانند؛ جایی که مردمانش مارها را گرامی می‌داشتند و نقش‌های آن را در نگاره‌های مختلف در کنار ایزدان می‌توان یافت. در روایت‌های تاریخی، هوشتره از قوم ماد که برابر با فریدون اسطوره‌ای انگاشته شده است، بر ضحاک غلبه می‌کند. ضحاک در نگاره‌های قوم خود تا مرتبه خدایی بالا رفته و با مشخصه ماردوشی مقدس

انگاشته شده است. در مقابل برای مردم سرزمین ایران که تا مدت‌ها مغلوب آشوریان بودند، شوم و منفور بوده است (رک. مظفری و زارعی، ۱۳۹۲). آنچه در گذر زمان در روایت‌های اسطوره‌ای باقی مانده، آمیزش شخصیت تاریخی با نمادهای قومی است. با رسیدن به دوره اسطوره‌زدایی، انسان خردمحور در پی زدودن پرده‌های ابهام از شخصیت داستانی / اسطوره‌ای است و بدین‌ترتیب در قرن‌های چهارم و پنجم هجری که به بیان شفيعی‌کدکنی (۱۳۷۴: ۵) دوره خردگرایی و اومانيسم ایران اسلامی است، به روایت تازه‌تری از این شخصیت برمی‌خوریم؛ طبری از مارهای ضحاک می‌گوید: «انه خرج فی منکبه سلعتان فکانتا تضربان علیه، فیشتدّ علیه الوجع حتی یطلیهما بدماع انسان، فکان یقتل لذک فی کل یوم رجلین و یطلی سلعتیه بدماعیهما، فاذا فعل ذلک سکن ما یجد» (۱۳۴۶: ق، ج ۱: ۱۹۶). یکی از معنی‌های «سلعت»، ورم و زگیل و بیماری خنازیر (خوک، سرطان) است. در تاریخ بلعمی نیز به پیروی از متن پیشین می‌خوانیم: «او را ازبهر آن ازدهاق گفتندی که بر هر دو کتف او دو پاره گوشت بود برسته دراز و بر سر آن برکردار ماری... و هیچ‌کس علاج آن ندانست تا شبی بخواب دید که کسی گفتی این ریش را به مغز سر آدمی علاج کن. دیگر روز مغز سر مردم بر آن بنهاد دردش کمتر شد» (بلعمی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۰۲). مقدسی (۱۳۷۴: ۵۰۲) که در اثر خود تا جای امکان جانب خرد را نگاه داشته است، می‌نویسد: «آن دو ماری که بر دوش وی رسته بود، دو غده بودند که برآمده بودند و ممکن است اثر دو زخم باشد که مغز سر مردمان را بر آنها ضمد می‌کرده است». آنچه در روایت فردوسی جلوه‌ای فراواقعی دارد، در روایت طبری، بلعمی و مقدسی به مرضی واقع‌گونه تبدیل می‌شود؛ اما آیا این تقلیل خارج از بافت و معنای داستان است؟ در روایتی دیگر از قرن پنجم هجری، شهرمدان که تاریخ پیروزان را خلاصه کرده است (۱۳۶۲: ۳۴۲)، چند نمونه از داستان‌ها را با رویکردی عقلانی رمزگشایی کرده و در *نزهت‌نامه* گنجانده است: «جهد نموده‌ام تا هرآنچه عقل نپذیرد دور کرده‌ام و هرآنچه دعوی بود یا رمزی و اشارتی وجه آن بگفته‌ام» (همان)؛ وی درباره مارهای ضحاک می‌نویسد: «حال ضحاک و ماران بر دوش او و آن علت سرطان بود و مغز مردم بر آن می‌نهادند تا درد ساکن گردد» (همان)؛ هرچند در تمام *نزهت‌نامه* برای درمان سرطان / خنازیر / خوک از این روش یاد نشده است؛ اما در تحلیل شهرمدان که درباره خواص موجودات و شیوه‌های درمانی آگاهی دارد، این نظر پذیرفتنی است. در همین دوران می‌بینیم که چنین رویکرد خردمدارانه، افزون بر کتاب‌های تاریخی، فلسفی و دانشنامه‌ها به شعر نیز راه یافته است (رک. ایران‌شان بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۷: ۳۰۲-۳۰۴).

۲-۱-۲ دیو سپید؛ شب‌کوری و درمان آن با جگر حیوانات

از دیگر داستان‌های پرفراز و نشیب *شاهنامه* رفتن رستم به مازندران برای نجات کیکاوس است (فردوسی، ۱۳۶۹، د ۲: ۴۵-۱۲) که در بخش‌های مختلف آن می‌توان نشانه‌هایی از باور به خواص را یافت. رستم بر دیو سپید غلبه می‌کند که ایرانیان را دربند و کور کرده است و به راهنمایی کیکاوس که از پزشکی، درمان نابینایی خود را شنیده بود (همان: ۳۹)، جگر دیو را از سینه برمی‌کند و خون آن را در چشم ایرانیان می‌چکاند (همان: ۴۴). شهرمدان (۱۳۶۲: ۳۴۳) تحلیل جالبی از این ماجرا دارد: «قصه دیو سپید ازبهر آنچه کیکاووس را بگرفت... آن شکاف کوه که ایشانرا آنجا بازداشته بودند... بدان سبب که مدتی آفتاب بریشان نتابیده بود و در تاریکی مانده چشم‌ها تیره شده. پس رستم... چون دیو سپید را بکشت و کیکاووس و بازداشتگان بیرون آمدند آن تیرگی و خیرگی از چشم ایشان زایل شد و آفتاب بدیدند». آنچه شهرمدان از نابینایی ایرانیان تعبیر می‌کند نوعی شب‌کوری است که از ماندن در

جایی تاریک به مدت طولانی حاصل می‌شود؛ با این تعبیر می‌توان روش‌های درمانی این مرض را در *نزهت‌نامه* یافت؛ همچون استفاده از جگر حیواناتی مانند کفتار: «جگر بسوزانند و خاکستر آن شب‌کوری را سود دارد» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۶۸) و زهره پرنده‌گانی چون کرکس (همان: ۱۳۴)، کبوتر (همان: ۱۴۸) و کبک (همان: ۱۵۱-۱۵۲).

۳-۱-۲ جدال رودابه و رستم با مرگ؛ پر پرنده‌گان و درمانگری

سیمرغ در *شاهنامه* ناجی خانواده زال از مرگ است. نجات و پرورش زال در کودکی، نخستین حضور این مرغ مقدس در *شاهنامه* است (فردوسی، ۱۳۶۶، د ۱: ۱۶۴-۱۶۸). نقش کلیدی دیگر وی در داستان زایمان رودابه است (همان: ۲۶۵-۲۷۰) که زال با سوزاندن پری از سیمرغ دست به دامان او می‌شود. همچنین، سیمرغ در میان تجویزهایش برای نجات رودابه بار دیگر به استفاده از پر خود سفارش می‌کند (همان: ۲۶۷). در نبرد رستم و اسفندیار (فردوسی، ۱۳۷۵، د ۵: ۲۹۳-۴۲۶) نیز سیمرغ به‌طور مستقیم نقش طیب را ایفا می‌کند و در این ماجرا باز هم پر سیمرغ خاصیت درمانی دارد (همان: ۴۰۰، نیز رک. دماوندی، ۱۳۷۹: ۱۴۵-۱۴۸).

از *نزهت‌نامه* چنین برمی‌آید که در روند درمان امراض و جراحات‌ها، پر پرنده‌گان بیشتر نوعی ابزار پزشکی بوده است و نه لزوماً ماده درمانی: «چون تب چهارم دیر بماند و مدت دراز گردد یک موش در نیمه ماه در جایگاهی کنند از آبگینه... و زیت در او ریزند و بگذارند تا اول ماه، آنگاه آن روغن بپر مرغ از گردن تا میان و بر اطراف دست‌ها و پای همی‌مالند تب بازبرد» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۱۱۹). نیز: «سرشک که بر گل نشیند بامداد بپر مرغ بگیرند و در آبگینه کنند و در چشم کشند روشنایی بیفزاید و بدرد نیاید» (همان: ۲۲۳). برای درمان شب‌کوری که پیشتر درباره آن صحبت کردیم، از خون پر کبوتر بچه نیز استفاده می‌کردند: «از پر نوبچه که هنوز سخت نشده باشد خون برآید در چشم کنند که صدمه یا رنجی رسیده باشد و کبود گشته نیک شود و شب‌کوری را سود دارد» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۱۴۸). گویا پر پرنده‌گان که از ابزارهای پزشکی بوده، در نظر مخاطب غیرمتخصص دارای نوعی خاصیت جادویی تلقی شده است.

۲-۲ خاصیت گیاهان

گیاهان همواره نقش مستقیمی در زندگی بشر داشته‌اند؛ از جمله اینکه نخستین ماده غذایی برای انسان بوده؛ خاصیت‌های درمانی داشته و در دوره‌ای از حیات بشر مقدس بوده‌اند. در بندهش پیوند گیاهان با مقدساتی مانند برآمدن دوازده سرده گیاه دارویی از گاو یکتاآفریده دیده می‌شود (دادگی، ۱۳۹۷: ۸۶). در همین کتاب، گیاهان به هفده دسته تقسیم شده‌اند که یک دسته از آنها گیاهان دارویی است (همان: ۸۷). یکی از قدیمی‌ترین آثار زبان فارسی که درباره گیاهان و خاصیت‌های دارویی آنهاست *الأنبیه عن حقایق الأدوية* با رویکردی علمی است. در اینجا می‌کشیم رمز یک گیاه مرموز در داستان‌های ادب فارسی را بگشاییم.

۱-۲-۲ برگ درختی مجهول و درمان چشمان در داستانی از *هفت پیکر و مرزبان‌نامه*

در *قصه خیر و شر هفت پیکر نظامی* و *کورشدن خیر توسط شر*، دختر گله‌داری خیر را می‌یابد و دو چشم برکنده او را در جای خود می‌نهد. پدر دختر از درختی در کنار چشمه یاد می‌کند که دو شاخ دارد؛ برگ یک شاخ برای درمان چشم و برگ دیگر برای مداوای صرع است. این درخت با صفاتی مانند *صندل‌بوی* و *خجسته‌درخت* توصیف می‌شود (رک. نظامی، ۱۳۸۷: ۲۶۹-۲۹۱). در نگاه اول به نظر می‌رسد که این گیاه دارویی باید *صندل* باشد،

هرچند هیچ‌جا مستقیماً به این نام خوانده نمی‌شود و در کتاب‌های داروشناسی و خواص گیاهان، این دو خاصیت مهم برای صندل نوشته نشده است؛ اما در همین منابع، گیاهی می‌بینیم که در درمان چشم، حتی چشم از جای برآمده، به کار می‌رود: «خطاف... اگر چشم وی برکنند، گیاهی بیارند کی آن را عین‌الشمس گویند و بدان بمالد نیک شود» (طوسی، ۱۳۹۱: ۵۴۳، نیز شهردان، ۱۳۶۲: ۱۵۹). درحقیقت این گیاه از ولایت عین‌الشمس مصر آورده می‌شده است که به نظر می‌رسد «بلسان» باشد (رک. دهخدا، ۱۳۳۷: ذیل بلسان). در میان انواع خواص بلسان در *الأبنيه*، دو خاصیت درمانگری صرع و قوت‌بخشیدن به نور دیده نیز برشمرده شده است (رک. موفق‌الدین ابومنصور هروی، ۱۳۴۶: ۶۱). در داستان هفت‌پیکر نیز خیر پس از شفا و به هنگام کوچ از برگ‌های این درخت مرموز می‌چیند و برای درمان صرع دختر پادشاه و چشمان آبله‌زده دختر وزیر از آن بهره می‌برد. از دیگر ویژگی‌های معروف بلسان، خوشبوی بودن آن است: «در روزگار قدیم بلسان بهترین و گرانبهارترین اطیاب (مواد خوشبوی) گیاهی به شمار می‌آمد» (اعلم، ۱۳۹۳: مدخل بلسان) و همین ویژگی را از زبان یکی از شخصیت‌های داستان نیز می‌شنویم:

هست رسته کهن درختی نغز کز نسیمش گشاده گردد مغز
(نظامی، ۱۳۸۷: ۲۷۸)

همچنین در داستان پادشاه بابل و شاهزاده *مرزبان‌نامه*، عموی بدسرشت شاهزاده که جانشین موقت برادر خود است «به دست خویش هر دو چشم جهان‌بین او برکند و از آنجا بازگشت» (وراوینی، ۱۳۸۸: ۱۴۰) و شاهزاده چشم‌برکنده شب‌هنگام به ناچار بر فراز درختی پناه می‌برد که از قضا جایگاه پریان جنگل است و هرشب در آنجا به نقل اخبار روزانه جمع می‌شوند. آن شب حکایت شاهزاده بازگو می‌شود و مهتر پریان با شنیدن داستان می‌گوید: «اگر آن پادشاه‌زاده بداند و از خاصیت برگ این درخت آگاه شود، لختی از آن بر چشم مالد، بینا گردد» (همان). به این ترتیب بلسان که گیاهی است برای درمان صرع و بیماری‌های چشم، برای گذشتگان گیاهی خاص و جادویی تلقی شده است که حتی نام آن را نمی‌دانسته‌اند و تنها در داستان‌ها وصف آن را می‌شنیده‌اند.

۲-۳ خاصیت سنگ‌ها/ فلزات

برای سنگ‌ها نیز در گذشته خواص درمانی شگفت‌آوری قائل بوده‌اند. کتاب *سی‌وهفتم پلینی* درباره سنگ‌ها و جواهرات از قدیمی‌ترین آثار برجای‌مانده در این موضوع است. بیرونی (۱۳۷۴: ۱۷۷-۱۸۲) بسیاری از خواص شگفت‌انگیز این سنگ‌ها را آزموده و برخی از باورهای غریب درباره آنها را رد کرده است. *ابی‌البرکات* (ششم ق.) در *جواهرنامه* (۱۳۸۳) ترجمه‌گونه‌ای از اثر بیرونی فراهم آورده است. مقاله *ششم نزهت‌نامه* نیز درباره سنگ‌ها و مواد معدنی و خواص ویژه آنهاست؛ مثلاً درباره خواص مروارید نوشته شده است: «جستن دل و اندوه را سود دارد چون بسایند و بخورند» (شهردان، ۱۳۶۲: ۲۵۹).

باور به خاصیت اشیا و به‌کارگیری آنها در درمانگری، گاهی در پزشکی رسمی دوران کهن نیز دیده می‌شود. درواقع، منشأ برخی بیماری‌ها در موجود یا عاملی فراطبیعی و شیطانی انگاشته می‌شده که به جسم بیمار نفوذ کرده است؛ بنابراین برای درمان این بیماری و دفع منشأ آن از روش‌هایی ماورایی استفاده می‌شده است (رک. بلوکباشی، ۱۳۹۹: ۶۵-۶۶). استفاده از خاصیت‌های جادویی اشیا مثلاً به همراه داشتن سنگ‌های خاص، پوشیدن/نپوشیدن لباس‌هایی با رنگ‌های ویژه، خواندن اوراد مخصوص در زمان‌های خاص و... از نمونه اعمال

جادودرمانگران است. در ادامه به بررسی یکی از داستان‌های شاهنامه در ارتباط با خواص درمانی سنگ می‌پردازیم.

۲-۳-۱ سنگ کیخسرو و درمان گسته‌م

در شاهنامه، کیخسرو، گسته‌م را که در نبرد دوازده‌رخ زخم برداشته است و هیچ پزشکی قادر به مداوای او نیست با سنگی جادویی و دعا خواندن (وردخوانی که نوعی خاصیت جادویی صداست و در بخش بعدی به تفصیل توضیح داده خواهد شد) درمان می‌کند. گویی این سنگ/ مهره جادویی ضامن بقا و سلامتی دارنده آن و امید مجروحان برای درمان بوده است:

ز هوش‌سنگ و طهم‌ورث و جم‌شید	یکی مهره بد خستگان را امید
رسیده به میراث نزدیک شاه	به بازوش بر داشتی سال و ماه
چو مهر دلش گسته‌م را بخواست	گشاد آن گرانمایه از دست راست
ابر بازوی گسته‌م بر بیست	بمالید بر خستگیهاش دست

(فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۴: ۱۶۴)

در تفسیر این موضوع باید گفت برای برخی سنگ‌ها نظیر یشم و مروارید خواص جادویی و درمانی قائل بوده‌اند؛ چنانکه این موضوع در داستان‌هایی از حمزه‌نامه و هزار و یک شب نیز دیده می‌شود (رک. دماوندی، ۱۳۷۹: ۱۴۸-۱۵۱). با توجه به ویژگی‌های جادویی سنگ‌ها، یکی از کنش‌های جادویی کیخسرو نیز همین داستان است (رک. فاتح دولت‌آبادی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۱۵). در این باره می‌توان گفت، ویژگی‌های درمانی برخی سنگ‌ها در نزهت‌نامه است؛ از جمله «بسد»: «هرکه ببوشد و در گردن و دست و پای دارد صرع از او بگردد... چون در گردن فکنند به جای قلاده چنانکه تا بطحال برسد فایده کند و درد سپرز را ببرد» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۲۶۴)؛ «کهریا»: «اگر زن آبستن بر میان بندد بچه را نگاه دارد» (همان، ۱۳۶۲: ۲۶۴)؛ «پادزهر»: «بر جایگاه زخم مار و کژدم و ذراریح نهند ساکن گرداند و درد و زخم از همه اندام ببرد» (همان، ۲۶۳).

۳- کاربرد دانش خواص در جادوگری و بررسی آن در داستان‌ها

«جادو، یا سحر، مجموعه باورها، اعمال، فنون و روش‌هایی است که به کارگیری آنها برای کنترل یا دگرگون کردن شرایط فراطبیعی، طبیعی و محیط زیست، و رسیدن به مقاصد و اهداف نیک یا بد، مؤثر و سودمند پنداشته می‌شده است. در این امر، جادوگر یا از توان روحی و اراده شخصی خود و یا از برخی ابزارها، وسایل، اوراد، افسون‌ها، طلسمات و تعویذات برای رام و مهارکردن نیروهای فراطبیعی بهره می‌گرفته تا طبع، منش و میل آنها را مطابق با خواست‌ها و نیازها بگرداند و بر پدیده‌های طبیعی، اندیشه، احساس و فرجام انسان، نیز امور جاری زندگی او تأثیر بگذارد» (رضایی و بلوکباشی، ۱۳۹۸). بنابر این تعریف، دو عنصر مهم در جادو باور و اعمال خاصی است که از دو روش اساسی به بار می‌نشیند: یکی قدرت و نیروی شخصی و دیگری استفاده از نیروهای کمکی خارج از وجود جادوگر. ابن‌سینا در اشارات از سه منشأ حوادث عجیب یاد می‌کند: هیئت نفسانی، استفاده از خواص اجسام عنصری و استفاده از قوای سماوی (۱۳۹۲، ج ۱: ۴۹۰) که نتیجه هر یک از آنها را می‌توان در معجزات و کرامات، سحر، نیرنجات و طلسمات دید.

۱-۳-۳ خاصیت جانداران

افزون بر خاصیت‌های پزشکی اندام‌های جانداران، می‌توان خواص جادویی‌شان را هم در داستان‌ها شناسایی و تحلیل کرد.

۱-۱-۳-۳ خواص جادویی پر پرندگان

در بخش پیشین استفاده ابزاری و پزشکی از پر پرندگان بیان شد، همچنین از پر در برخی اعمال جادویی استفاده می‌کرده‌اند؛ شهردان ذیل خواص خطاف می‌نویسد: «بال راست و پر نخستین که آن را شهر خوانند در شیشه‌ای کنند و روغن بر زبر آن ریزند و یک ماه بگذارند و بعد از آن روغن بر پیشانی کسی مالند مردم او را دشمن گیرند سخت» (شهردان، ۱۳۶۲: ۱۶۰). نیز در جای دیگر که درباره طلسم «دشمنی افکندن» سخن گفته، به همین خاصیت پر پرستو اشاره کرده است: «اگر پر راست خطاف یا شاهپره با روغن در شیشه کن^۱ و یک ماه بگذار، هر که آن روغن بر روی مالد مردم او را دشمن گیرند» (همان: ۵۳۹). ریشه این خاصیت جادویی را می‌توان در بهرام‌پشت اوستا دید که زرتشت از اهوره‌مزدا می‌پرسد: «اگر من از جادویی مردمان بسیار بدخواه آزوده شوم، چاره آن چیست؟ آنگاه اهوره‌مزدا گفت: پری از مرغ و ارغنی بزرگ شهر بجوی و آن را بر تن خود بپساو و بدان پر، [جادویی] دشمن را ناچیز کن. کسی که استخوانی یا پری از این مرغ دلیر با خود داشته باشد، هیچ مرد توانایی او را از جای بدر نتواند برد و نتواند کشت... آن کس که این پر با اوست همگان از او هراسانند» (۱۳۹۶، ج ۱: ۴۳۸، کرده‌های ۳۴-۳۸). در اساطیر ایرانی، استفاده از پر در اعمال پزشکی و جادویی، در داستان‌های سیمرغ عینیت یافته است که به آن اشاره شد.

۲-۱-۳-۳ خاصیت جادویی چشمان کلاغ و جغد

داستان دشمنی کلاغ و جغد از روزگاران دور بر سر زبان‌ها بوده است و یکی از معروف‌ترین حکایت‌های کلیله و دمنه، ماجرای این دشمنی است (رک. ابوالعالی، ۱۳۸۴: ۱۹۱-۲۳۷). شهردان (۱۳۶۲: ۱۴۰) چشم کلاغ و جغد را موجب دشمنی افکندن بین دیگران دانسته است: «دو چشم کلاغ و دو چشم جغد پیش دو تن بر آتش نهند و بوی آن بدیشان رسد هر دو یکدیگر را دشمن گیرند و دوستی میان ایشان بریده گردد و به صلاح باز نیاید». نیز: «دو چشم کلاغ و دو چشم جغد خشک کنند و خرد بسایند و از پیش دو تن به آتش فکنند چون دود به ایشان رسد یکدیگر را دشمن گیرند» (همان: ۵۳۹).

۲-۳-۳ خاصیت گیاهان

یکی انگاری حیوان و گیاه در افسانه پیدایش تخمه آدمی از گیاه مشی و مشیانه (رک. دادگی، ۱۳۹۷: ۸۱؛ بلعمی، ۱۳۴۱: ۱۲) و پیوند گیاهان با مقدسات مانند برآمدن دوازده سرده گیاه دارویی از گاو یکتا آفریده (دادگی، ۱۳۹۷: ۸۶) و ارتباط سیمرغ با درخت بس تخمه (تخم همه گیاهان در او) که محل زندگی این مرغ مقدس است و برگرفتن تخمه‌های این درخت توسط تیشتر و پراکندن آن در گیتی و قرارگرفتن درخت هوم سپید درمان‌بخش پاکیزه در نزدیکی آنها (همان: ۸۷) نشانه اهمیت، تقدس و نقش کلیدی گیاهان در زندگی و باور ایرانیان باستان است. گویا رمز بسیاری از داستان‌های بازمانده از روزگاران دیرین در باورهای مذهبی به گیاهان ریشه داشته باشد. نقش حیاتی گیاه در زندگی انسان در بخش پزشکی نشان داده شد؛ در اینجا کاربردهای آن در اعمال جادویی و

طلسمات بیان می‌شود.

۱-۲-۳ گیاهان و رویین تنی اسفندیار

در میان داستان‌های اقوام مختلف گاه با افرادی به‌ظاهر نامیرا مواجه می‌شویم که هریک از آنها به طریقی رویین تن شده‌اند و تنها یک نقطه آسیب‌پذیر دارند که از همان محل نیز ضربه خورده‌اند. در اساطیر ایرانی رویین تن مشهور زرتشتیان، اسفندیار است که روایت‌های مختلفی درباره چگونگی رویین‌تنی او وجود دارد؛ سجاد آیدنلو در *راز رویین‌تنی اسفندیار* (۱۳۹۹) درباره این روایت‌ها بررسی درخوری دارد. با بررسی روایت‌های مربوط به چگونگی رویین‌تن شدن اسفندیار (پس از قرن پنجم هجری تا دوره معاصر) می‌توان عوامل مؤثر دانسته شده در این زمینه را در شش دسته اصلی گنجانند: فلزات (۵ مورد)؛ کارهای جادویی / مذهبی (۵ مورد)؛ گیاهان (۲ مورد)؛ جانوران (۱ مورد)، علت پزشکی (۱ مورد) و سه علت متفرقه. آیدنلو دو عامل گیاهی خوردن انار و مطلق کردن روغن چهل گیاه بر بدن قهرمان داستان را برای رویین‌تنی او یافته است و افزون بر این به صورت ضمنی نشان می‌دهد که در روایت‌های شفاهی، عامل گیاهی دیگر، یعنی چوب گز در این امر نقش داشته است (همان: ۱۲۶-۱۲۷). در ادامه تأثیر جادویی دو گیاه انار و گز در کتاب‌های مربوط به خواص بررسی شده است.

۱-۱-۲-۳ انار

در منظومه مولود زرتشت (پیش از ۶۶۷ ق.). یکی از معجزات زرتشت اناری است که بر آن دعا خوانده است و اسفندیار با خوردن آن آسیب‌ناپذیر می‌شود (رک. کیکاوس پسر کیخسرو، ۱۳۸۴: ۶۷). پس از این منظومه، روایت مذکور در آثاری چون *دبستان‌المذاهب* (قرن یازدهم)، متن پهلوی *ورجرکرد دینی* (بین قرون ۱۱-۱۳ ق.)، *بستان‌السیاحه* (قرن ۱۳ ق.) و *جاماسپ‌نامه* منظوم نیز تکرار شده است (رک. آیدنلو، ۱۳۹۹: ۱۱۸). آیدنلو با استفاده از پژوهش بلوکباشی به درستی اشاره می‌کند که علت انتخاب انار در این روایت، مقدس بودن آن در سنت زرتشتی و به‌کاربردن آن در مناسک دینی است (رک. همان: ۱۱۸؛ بلوکباشی، ۱۳۹۹: ۱۰۳-۱۰۵) و از آنجا که اسفندیار احتمالاً از ایزدان گیاهی است، ارتباط گیاهان با رویین‌تنی او امری شگفت نیست (رک. آیدنلو، ۱۳۹۳).

انار در متن‌های مطالعه‌شده نگارندگان این پژوهش رمزی از سلامت و جاودانگی است که بیانگر نفوذ باور به مقدس بودن این گیاه در میان ایرانیان است که خواص درمانی بی‌شماری را برای آن قائل‌اند (برای آگاهی از مجموعه این خواص رک. بلوکباشی، ۱۳۹۹: ۱۰۱-۱۱۹). سختی و استحکام چوب انار می‌تواند یکی از دلایل ارتباط این گیاه با ضربه‌ناپذیری شخص رویین‌تن باشد. از ویژگی‌های عجیب مربوط به سختی انار چنین یاد شده است: «چوب انار اگر بر آدمی زند هلاک شود» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۱۳). رویدن درخت انار از دسته کلنگ فرهاد (رک. همان: ۳۴۱) نیز در ارتباط با نهفته بودن رمز جاودانگی در میوه انار است. می‌توان این رویکرد را در برخی از اعمال جادویی یافت که از چوب تنه انار عصبایی می‌ساختند که دارنده آن از نوعی قدرت و آسیب‌ناپذیری برخوردار می‌شد: «عصبایی از درخت انار بکنند که بر انار سیاه آرد و میان عصا سوراخی کنند و موی شیر و سخاله آهن چندانکه توانند بقوت درو نهند و سر محکم ببندند از هر دو جانب چون این عصا کسی با خود دارد ازو بهائی و شکوهی و زینتی آید و اگر بر شیر بگذرد هیچ گزندش نرساند و دد و دام همه ازو دور شوند» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۵۳۸).

۳-۲-۱ گز/طرف / طرفا

آنچه درباره گز در داستان اسفندیار مشهور است ارتباط این گیاه با مرگ قهرمان زرتشتی ماجراست؛ اما در یکی از روایت‌های شفاهی عامیانه، اسفندیار به هنگام ریخته‌شدن آب مقدس بر سرش چشمانش را می‌بندد و زرتشت برای رفع آسیب‌پذیری این نقطه، چشمان اسفندیار را با چوب دوشاخ گز در جنگل‌های دوردست طلسم می‌کند (رک. انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۷). گویا این دوردستی و کمیابی راهی برای نتیجه‌دادن طلسم یادشده باشد. در این روایت می‌توان شاهد نوعی وارونگی برای رسیدن به نقطه وحدت بود تا احتمالاً بتوان به این پرسش مقدر پاسخ گفت که «چرا اسفندیار تنها با تیر چوب درخت گز کشته می‌شود؟»؛ مانند داستان دیو سپید و کوری و استفاده از جگرش برای درمان کوری، مردمان در گذر زمان، راز آن را در طلسم و جادو یافته‌اند و مخاطبی که نمی‌داند چرا چشمان رویین‌نشده اسفندیار تنها با تیر گز آسیب می‌پذیرد، پاسخ معمایی که علت منطقی آن را نمی‌داند، در امر شگفت و رازآلود جادو و طلسم می‌جوید.

به شهادت طوسی در *عجایب‌المخلوقات* (قرن ۶ هجری) گز/ «طرفا» در افغانستان درختی مقدس بوده که درخت برهمن نیز خوانده می‌شده است (۱۳۹۱: ۳۱۷). به نظر می‌رسد با توجه به همسایگی سیستان با افغانستان، این گیاه در روزگاران کهن در زادگاه رستم مقدس بوده و با سرنوشت اسفندیار نیز گره خورده است. در داستانی که رستم تیر گز مخصوص را انتخاب می‌کند، ترکیب جالب «مردم گزپرست» آمده است (فردوسی، ۱۳۷۵، د ۵: ۴۰۴، نیز نک. توضیحات: آیدنلو، ۱۳۹۳: ۲۱) که می‌تواند بیانگر تقدس آن باشد. سابقه این تقدس را در متون فارسی به پیشتر از زمان شاهنامه و *عجایب‌المخلوقات* نمی‌توان رساند. آیدنلو در مثلی، ارتباط سه اسطوره تیشتر، اوزیریس و اسفندیار را با این گیاه مقدس‌گونه نشان می‌دهد (رک. همان: ۱۶-۱۸). در روایت طوسی افزون‌بر تقدس این گیاه، از شومی آن نیز سخن گفته شده است: «عمار بن تیه گوید پیش ملک روم رفتم خزاین عرض می‌کرد. صندوقی مقفل بگشود، چوبی از آن برآورد از طرف، گفتم این چوبی شوم است از آن قوم سبا و در شهر ما بسوزانند. گفت در ولایت ما دخان وی بیماری‌ها را سود دارد» (۱۳۹۱: ۳۲۲). جالب این است که در داستان رستم و اسفندیار نیز دو روایت کاملاً متضاد درباره تقدس و شومی این گیاه عینیت یافته است؛ می‌توان آن را چنین تحلیل کرد که برای قومی که پهلوانشان (رستم) با چوب این درخت نجات می‌یابد، این گیاه، جنبه قدسی دارد و برای قوم دیگر که قهرمانشان (اسفندیار) با تیر چوبین این گیاه می‌میرد، شوم است.

گز/ طرفا همچون انار نمونه‌ای از استحکام و استقامت است که باز هم با مسئله رویین‌تنی و ضربه‌ناپذیری در ارتباط است: «هرکه از آن چوبی بشکند یک شبان‌روز دست وی درد کند» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۱۷) و همین چوب را «اگر بر حیوان زنند بیمار گردد» (همان). رابطه گز با چشم به این داستان‌ها ختم نمی‌شود. گز در برخی از روایت‌ها، خواصی برای چشم دارد. در *اختیارات بدیعی* آمده است: «دیسقوریدوس گوید بدل ثمره‌الطرفاء در داروی چشم عفص بود» (انصاری، ۱۳۷۱: ۲۸۲) نفع (میوه خشک) اثل (نوعی گز) که در گلاب خیسانده شده باشد در درمان چشم و افزایش بینایی مؤثر است (تنکابنی، بی‌تا: ۴۶). به‌دلیل پیوند گز با سرنوشت اسفندیار، شگفت نیست اگر ذهن داستان‌پرداز آدمی را در انتساب خاصیت آن برای چشم دخیل بدانیم.

۳-۳ خاصیت سنگ‌ها/ فلزات

سنگ‌ها افزون‌بر خاصیت درمانگری در اعمال جادویی نیز کاربرد دارند؛ چنانکه از خواص جادویی سنگ

خماهن است: «اگر کسی با خویشتن دارد و در میان دو دوست بنشیند ایشان را با هم خصومت افتد» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۲۶۴). در گذشته از انواع سنگ‌ها با حک کردن نقش‌ها و حروفی در ساختن خواتیم برای اهدافی خاص بهره می‌بردند؛ مثلاً طبق گفته بلیناس اگر از سنگ شادانه در روز سه‌شنبه نگینی سازند با نقش مردی برهنه که بر دست راست وی زنی موی‌گشاده ایستاده باشد و حروف ع ح ح ح و بر روی انگشتری از جنس آهن نهد که زبان غواص (نوعی پرنده) در زیر آن باشد همواره محبوب خواهد بود (رک. طوسی، ۱۳۹۱: ۱۴۸). همچنین این سنگ‌ها نقش مهمی در انجام مراسم جادویی چون دخنه‌سوزاندن دارند که حاجت‌خواه افزون‌بر پوشیدن لباس خاص در موقعیت فلکی ویژه و برای حاجت خود باید انگشتری با سنگ و نقش مخصوصی را در دست داشته باشد و در کنار آن نیز ترکیبی از گیاهان مخصوصی را دود دهد (رک. شهمردان، ۱۳۶۲: ۳۸۳-۳۸۵).

۳-۳-۱ سنگ باران‌زا و جادوی سرما در داستان‌های شاهنامه

در چند داستان از شاهنامه اتفاقی شگفت روی می‌دهد که سبب گره‌افتادن در کار شخصیت‌های داستان می‌شود و آن مواجه شدن با برف و سرمای نابهنگام است. یکی در داستان ازدواج پسران فریدون با دختران شاه یمن است که پادشاه، آنان را با جادوی برف و سرما غافلگیر می‌کند (رک. فردوسی، ۱۳۶۶، د ۱: ۱۰۱) و دیگر در نبرد کیخسرو با لشکریان افراسیاب است که ایرانیان با «بازور» جادوگر و جادوی برف و سرما روبه‌رو می‌شوند (همان، ۱۳۷۱، د ۳: ۱۲۷)؛ نیز آخرین سخنان کیخسرو در گفت‌وگو با لشکریانش، پیش‌بینی برف و سرمای ناگهانی است (همان، ۱۳۷۳، د ۴: ۳۶۷). وی پس از این دیدار، ناپدید می‌شود و طبق پیش‌گویی‌اش ایرانیان با برف و سرمای نابهنگام غافلگیر می‌شوند که در نتیجه طوس و فربرز و گیو و بیژن و گسته‌م در آن می‌میرند (همان: ۳۶۷-۳۷۰). رویارویی جادویی دیگر با این پدیده طبیعی، خان ششم اسفندیار است که این قهرمان می‌بایست برای نجات خواهرانش بر این جادو چیره می‌شد (همان، ۱۳۷۵، د ۵: ۲۴۹-۲۵۰).

اکنون پرسش اینجاست که این امر شگفت چگونه رخ می‌داده است؟ در شاهنامه تنها به فرد یا افرادی اشاره شده است که این جادو را می‌دانند؛ اما از روش انجام آن سخنی به میان نیامده است. درحالی‌که در متن‌هایی مثل *نزهت‌نامه*، *جواهرنامه* و *الجماهر بیرونی* از سنگی به نام «سنگ باران‌زا» یاد شده است. بیرونی با استدلال‌هایی آشکارا این خاصیت را رد می‌کند (رک. بیرونی، ۱۳۷۴: ۳۵۷-۳۶۰)؛ اما به روایت ابی‌البرکات، این سنگ که به «بت» معروف است سنگ سیاهی است که به سرخی می‌زند (۱۳۸۳: ۲۶۱) و «در عقبه ترکستان باشد میانه خرلخ و کوه چون مردم گذر کنند سم اسب را نمد و پشم بریندند و نرم‌نرم روند، هرگاه چون آن سنگ‌ها به هم درآید و آواز دهد، تاریکی درپیوندد و باران باریدن گیرد» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۲۸۴؛ نیز رک. ابی‌البرکات، ۱۳۸۳: ۲۶۰). در *جواهرنامه* نیز در ذیل حجر سنگ باران می‌خوانیم: «جماعتی گویند که آوردن باران و برف و باد و ابر و تگرگ به واسطه افسون‌ها و عزایم‌ها که جماعتی مخصوص‌اند از ترکان و بر آن واقف‌اند و آن حرفت ایشان است و آن سنگها بی آن عزایم‌ها هیچ تأثیر نکند» (ابی‌البرکات، ۱۳۸۳: ۲۵۹). جادوگر این کار را هم «بت‌جو» می‌نامند (همان)؛ همچنین برای هر پدیده‌ای از برف و باران و تگرگ و... سنگ مخصوصی لازم بوده است و بت‌جویان در نبردها با استفاده از این احجار دشمن را دفع می‌کردند: «در مصاف‌ها آن جماعت را با خود می‌برند و بسیارست که به سبب بت‌کردن قومی خصم خویش را غلبه می‌کنند» (همان: ۲۶۰). گویا بازور جادوگر در داستان نبرد کیخسرو با تورانیان، بت‌جوی ماجراست.

۲-۳-۳ فلزات و روپین تنی اسفندیار

همان‌گونه که پیشتر آمد، یکی از علت‌ها یا شیوه‌های روپین تنی اسفندیار در ارتباط با فلزات است. در این دسته از روایات، جنس پوست اسفندیار از فلزهای آهن و مس و یا تن شستن در چشمه‌ای از روی دانسته شده است. در *نهایة‌الارب* تصریح شده است که اعراب پوست اسفندیار را از مس می‌دانستند (نقل از آیدنلو، ۱۳۹۹: ۱۰۶-۱۰۷)؛ در روایت *مجملة‌التواریخ* قالب مجسمه اسفندیار از چشمه روی جاری حضرت سلیمان ساخته شده است و با دعای آن حضرت، جان در آن دمیده می‌شود (همان: ۱۰۷-۱۱۱)؛ نیز در روایت ارمنی داستان، سراپای قهرمان زخم‌ناپذیر از آهن است (همان: ۱۴۱).

افزون بر آنچه پیشتر گفته شد، باید به رابطهٔ هرمسی و جادویی فلزات و سنگ‌ها و سیارات ویژهٔ هریک نیز نگاهی داشت تا دریافت به مرور زمان و با رخنه عمیق باورهای اینچنینی در ذهن بشر، چگونه بین قهرمان مبارز و فلز مخصوص جنگاوری و هرچیزی مرتبط با پایداری، این پیوند ویژه برقرار می‌شود.

از آهن که در ارتباط با مریخ، سیارهٔ جنگاوران، است (رک. شهردان، ۱۳۶۲: ۲۵۲-۲۵۳ نیز ماهیار، ۱۳۹۴: ۴۷۲) در ساختن انگشتری‌هایی با رموز خاصی استفاده می‌شده است و اگر خاتم آن از سنگ حجرالدم می‌بود، تأثیر جادویی آن سبب افزایش قدرت و جنگاوری و هیبت دارندهٔ آن می‌شد: «از سنگ حجرالدم روز سه‌شنبه چون قمر در عقرب باشد به اول ساعت صورت مریخ نقش کنند برین مثال مردی ایستاده با زره... در زیر پایش این حرف ه نقش کنند و بر انگشتری آهن نشانند هرکه بپوشد همه کس از او اندیشه کنند و با او مقاومت نتوانند کردن و هیبتش بیفزاید و بر دشمن ظفر یابد» (شهردان، ۱۳۶۲: ۳۷۷-۳۸۸)؛ نیز همانگونه که در بخش راز جاودانگی و انار نشان داده شد، درون عصایی از چوب انار را با تراشه‌های آهن پر می‌کردند و دارندهٔ آن از آسیب‌ها مصون می‌ماند (همان: ۵۳۸). برای مس و انگشتری که از آن ساخته می‌شود نیز همچون آهن خواصی مشابه آورده‌اند: «سنگ لاژورد زهره راست... روز آدینه ابتدا کنند و قمر در برج ثور یا در میزان باشد، و بر او صورت زهره کنند بر صفت زنی برهنه مریخ نزدیک او و سلسله‌ای در گردن دارد و پیش او کودک خرد بر گردن شمشیری نهاده و زیر قدم هر سه این چهار حرف «ح ع ع ع» نقش کرده و نگین بر مس سرخ نشانده و سخالهٔ مس در زیر نگین کرده، هرکه این انگشتری دارد بر همه غلبه کند و قوت او را باشد بر مرد و زن» (همان: ۳۷۹).

۴-۳ خاصیت صدا/ آواز

متفکران دیرین برای صدا نیز خواصی قائل بودند که در بخش سماع/ سمع گنجانده می‌شود. از بهترین ساحت‌های بروز این خاصیت، موسیقی است (رک. علیجانیه، ۱۳۹۲). در *مجملة‌الحکمه* دربارهٔ این خاصیت و تأثیر بر نفوس و انواع آن چنین آمده است: «نوعی هست که در جنگ زبید و نوعی هست که در صلح زبید و این بسیارست و پوشیده نیست؛ چنانکه در هیکل‌ها و محراب‌ها سازها زبند تا دعا مستجاب می‌باشد و مفسدان به راه توبه آیند و در بیمارستانها زبند سبب شفا [ی] بیماران» (۱۳۷۵: ۷۸). شهادت نگارندهٔ *مجملة‌الحکمه* دربارهٔ استفاده از موسیقی در مراکز درمانی که سندی تاریخی دربارهٔ روش‌های درمانی است در پایان حکایتی در عجایب *المخلوقات* نیز آمده است: «در بیمارستان‌ها مطرب دارند تا بیماران را تسلی دهند و قوه حیوه» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۹۱-۳۹۲). در متون دیگر جنبهٔ کلی‌تری از خاصیت صدا را می‌توان یافت: «خاصیت و تأثیر آواز کاری بزرگست و هندوان بوهم فراستن آنچه خواهند بجای آرند چنانکه چهل مرد متفق شوند وهم بر چیزی گمارند و جمله

خاطر بدن مصروف گردانند و یک قول و یک همت شوند که فلان شخص بیمار است؛ مثلاً در مدت چهل روز و باشد که زودتر هم بر آن موجب تمام شود و مقصود ایشان برآید» (شهمردان، ۱۳۶۲: ۵۲۶)؛ «چون کنیزکی دوشیزه زنی آبستن را در وقت زادن آواز دهد و گوید "من دختری دوشیزه‌ام باسانی بزادم، تو هنوز نزادی شرم نداری"، بزودی بار بنهد و بچه بیارد» (همان: ۵۲۷) و یا برای تهدید درختان بی‌بر: «درخت خرما و جوز و انجیر چون بر نیارد، خداوندش تبری تیز بردارد و بیاید و نماید که بخواهم فکندن و دیگری دست او بگیرد و گوید من ضامنم که دیگر سال بر آرد سال دیگر بر خوب آرد» (همان).

۳-۴-۱ وردخوانی و دفع جادوی سرما در چند داستان از شاهنامه

وردخوانی یکی از ارکان اصلی مراسم جادوست که با توجه به نمونه‌هایی که پیشتر آورده شد، ریشه آن را می‌توان در باور به خاصیت صدا و آواز دانست. همانگونه که در بخش جادوافکنی سرما و باران دیده شد، قهرمانان داستان آگاه به دفع این افعال جادوانه بودند و با راز و نیاز کردن از عهده آن برمی‌آمدند. به نظر می‌رسد پسران فریدون پس از چشم‌گشودن در برف و سرما از وردها و روش‌های معمول دفع این جادو بهره برده باشند (فردوسی، ۱۳۶۶، د ۱: ۱۰۱). لشکر کیخسرو نیز در نبرد با افراسیابیان که با طوفان برف مواجه می‌شوند، ابتدا دست به نیایش می‌کشایند و پس از آن به راهنمایی رهام بر فراز کوه می‌روند؛ جایی که بازور جادوگر مشغول جادوافکندن است (همان، ۱۳۷۱، د ۳: ۱۲۸-۱۲۹). غلبه بر این جادو به قرینه داستان‌های دیگر، نوعی نیایش وردخوانی را می‌طلبد؛ همچنان‌که اسفندیار نیز در خان ششم برای چیرگی بر طوفان برف، لشکریان را به نیایش فرامی‌خواند (همان، ۱۳۷۵، د ۵: ۲۴۹). این اعمال مذهبی در روایت فردوسی بسیار مشابه مراسم «هم‌بستن» هندوان است (شهمردان، ۱۳۶۲: ۵۲۶) و گویا رفتاری جادویی است که چون در دفع جادوی دیگر به کار می‌رود، در دسته جادوهای سفید قرار می‌گیرد.

۳-۴-۲ جادوافکنی با ترانه خوانی

با توجه به مطالبی که پیشتر درباره خاصیت صدا و موسیقی آورده شد، می‌توان ترغیب کیکاوس برای رفتن به مازندران را فعلی جادویی دانست که نوازنده مازندرانی (دیو) با استفاده از تأثیر موسیقی و صدا، هوش از سر پادشاه ایرانی ربود (فردوسی، ۱۳۶۶، د ۲: ۴-۵). در خان چهارم رستم (همان: ۲۹-۳۱) و اسفندیار (همان، ۱۳۷۵، د ۵: ۲۳۶-۲۳۸)، زن جادو با شنیدن صدای ساز و آواز این دو قهرمان، چهره آراسته، و رخ نمایان می‌کند. گویی این کنش نیز نوعی جادوست که با تأثیر صدا، فرد غایب را به خود جذب می‌کند.

۳-۴-۳ نام اعظم و دفع زن جادو

رستم در خان چهارم همانگونه که با استفاده از صدا و خواندن ترانه زن جادوگر را به سمت خود می‌کشاند، برای برافکندن جادو از رخساره او نیز با بیان نام یزدان می‌تواند طلسم را باطل کند:

سیه گشت چون نام یزدان شنید تهمتن سبک چون بدو بنگرید

(فردوسی، ۱۳۶۶، د ۲: ۳۱)

گویا در بن و اساس داستان، رستم به افعال جادوانه آگاه است و خودآگاهانه رفتارهایی بر ضد این کنش‌های اهریمنی دارد.

۳-۴-۴ نیایش و دفع طلسم تشنگی

در روایت فردوسی، رستم در خان دوم با نوعی طلسم تشنگی روبه‌روست و با درماندگی به نیایش یزدان می‌نشیند که در بافت جادویی، نوعی وردخوانی است. پس از این کنش مذهبی / جادویی، گرمی در پیش دیدگان قهرمان نمایان می‌شود که رهنمون او به چشمه آب است (همان: ۲۳-۲۶). گویا رستم گره این خان را با رفتاری جادویی و با استفاده از تأثیر و خاصیت صدا گشوده باشد.

۳-۴-۵ درمان گسته‌م با دعاخوانی کیخسرو

در بخش نخست نشان داده شد که کیخسرو با استفاده از سنگی جادویی و دعا خواندن، که نوعی وردخوانی است، توانست گسته‌م را درمان کند (همان، ۱۳۷۳، د ۴: ۱۶۲-۱۶۶).

۳-۴-۶ دعا و رویین‌تنی اسفندیار

در مجموعه عوامل مؤثر در رویین‌تنی اسفندیار، پنج عامل جادویی - مذهبی دیده می‌شود که به شکل افسون / دعا / تعویذخوانی یا به همراه داشتن تعویذ است. دو عدد از این دعا و افسون به همراه عامل گیاهی است: خوردن انار دعاخوانده زرتشت (آیدنلو، ۱۳۹۹: ۱۱۶-۱۲۰) و روغن تعویذخوانده شده هزار و یک گیاه (همان: ۱۳۵-۱۳۹). عامل دیگر تن‌شستن قهرمان در آبی است که زرتشت بر آن افسون خوانده است (همان: ۱۲۴-۱۳۱). دو عامل جادویی دیگر، یکی به همراه داشتن تعویذ زرتشت است که فرض تعویذخواندن هم بر آن وارد است (همان: ۱۱۲-۱۱۶) و دیگری به روایت مؤلف *سراج اللغات*، دعای یکی از صاحب‌کمالان عصر علت رویین‌شدن اسفندیار است (همان: ۱۳۹). در همه آنچه گفته شد، می‌توان جادو و تأثیر و خاصیت صدا را مؤثر در این موضوع دانست.

۴- نتیجه‌گیری

براساس داده‌های مقاله حاضر، در باور گذشتگان، پدیده‌های هستی‌خواص ویژه‌ای دارند که هرکسی قادر به دانستن و شناختن آنها نیست؛ البته این باور در اعتقادات هرمسی ریشه دارد. کسانی که چنین قابلیت دارند، افراد قدرتمندی هستند که بر عناصر هستی چیره‌اند و از این دانش در پیشبرد اهداف خود یا فرمانروایانشان بهره می‌برند؛ به همین دلیل در جامعه شخصیت‌هایی مرموز و گاهی خوفناک یا مقدس وجود دارند که مجموعه‌ای از جادوگری و درمانگری و حمایتگری را شامل می‌شوند؛ نمونه بارز آن را می‌توان در شخصیت‌هایی مانند زال، کیخسرو، رستم و اسفندیار دید.

در این مقاله با استفاده از آثار مربوط به دانش خواص مانند *نزهت‌نامه*، *عجایب‌المخلوقات*، *جواهرنامه* و *الآبینه* چند داستان اساطیری و تمثیلی در دو دسته پزشکی و جادوگری بررسی شد. افزون بر این، نشان داده شد که برای داشتن درک درست و جامع‌تر از متن‌های صرفاً ادبی باید بر متون علمی (رسمی و عامه) موازی با این آثار نیز اشراف داشت تا بتوان برخی از پیچیدگی‌ها و ابهامات آنها را برطرف کرد. برای نمونه می‌توان فرض جدیدی برای شخصیت‌هایی مانند رستم و اسفندیار در نظر گرفت که آنها در هفت‌خان‌های خود در واقع با هفت مرحله از جادو مواجه بوده‌اند و برای غلبه بر آنها می‌بایست خود با افسون و جادو آشنا می‌بودند.

با توجه به آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد در دانش‌ها و فنون مختلف و همچنین اسطوره‌ها و سرگذشت

پیشینیان با نوعی وحدت نگرش روبه‌رو هستیم که در شکل‌های مختلف متکثر شده است. نقطه کانونی این نگرش باور به معناداری و خاصیت داشتن هرچیز در هستی است که انعکاس آن را در زوایای مختلف زندگی باورمندان به آن می‌توان دید؛ در علوم رسمی و غیررسمی، در داستان‌ها و زندگی روزمره و عادی، در طب و جادو، کیمیاگری و ریاضیات.

پی‌نوشت

۱. وجه امری فعل‌های «کن» و «بگذار» در این موضع اشتباه است. طبق قاعده زبانی و ضبط نسخه مرعشی «کنی» و «بگذاری» درست است (گ ۱۱۳).

منابع

- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۸). *از اسطوره تا حماسه*، تهران: سخن.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۳). «اسفندیار، ایزدی گیاهی؟»، *پژوهش‌های ادبی*، ش ۴۵، ۹-۴۶.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۹). *راز رویین تنی اسفندیار*، تهران: دکتر محمود افشار.
- ابن سینا (۱۳۹۲). *الاشارات و التنبيهات*، ترجمه حسن ملک‌شاهی، جلد اول، تهران: سروش.
- ابوالمعالی نصرالله منشی (۱۳۸۴). *کلیله و دمنه*، تصحیح مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.
- ابی البرکات، محمد بن جوهری نیشابوری (۱۳۸۳). *جواهرنامه نظامی*، تصحیح ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت، تهران: میراث مکتوب.
- اعلم، هوشنگ (۱۳۹۳). «بلسان»، در *پایگاه دانشنامه جهان اسلام*، دسترسی در ۲۰ مهر / ۱۴۰۱.
- انجوی شیرازی، سید ابوالقاسم (۱۳۶۹). *فردوسی‌نامه*، جلد ۲، تهران: علمی.
- انصاری شیرازی، علی بن حسن (۱۳۷۱). *اختیارات بدیعی*، تصحیح محمدتقی میر، تهران: شرکت پخش دارویی پخش رازی.
- اوستا* (۱۳۹۶). به‌کوشش جلیل دوست‌خواه، جلد اول و دوم، تهران: مروارید.
- ایران‌شان بن ابی‌الخیر (۱۳۷۷). *کوشن‌نامه*، تصحیح جلال متینی، تهران: علمی.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد (۱۳۴۱). *تاریخ بلعمی*، تصحیح محمدتقی بهار و محمد پروین گنابادی، تهران: دانشگاه تهران.
- بلوکباشی، علی (۱۳۹۹). *مردم‌شناسی دانش پزشکی در فرهنگ ایران*، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۷۴ / ۱۹۹۵ م.). *الجواهر فی معرفه الجواهر*، تحقیق یوسف الهادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- تنکابنی، محمد مؤمن [بی‌تا]. *تحفه حکیم مؤمن*، [بی‌جا]: کتابفروشی محمودی.
- دادگی، فرنبرغ (۱۳۹۷). *بندهش*، به‌کوشش مهرداد بهار، تهران: توس.
- دماوندی، مجتبی (۱۳۷۹). «جادو پزشکی در شاهنامه»، *متن‌پژوهی ادبی*، ش ۱۳، ۱۳۵-۱۵۳.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۷). *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
- رضایی باغبیدی، حسن؛ علی بلوکباشی (۱۳۹۸). «جادو»، *دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی (آنلاین)*، دسترسی در تاریخ ۱۴۰۱/۹/۳.

سام‌خانایانی، معصومه؛ اخیانانی، جمیله؛ اسلامی، محرم؛ محبتی، مهدی (۱۳۹۹). «ضرورت تصحیح دوباره زهت‌نامه»

علایی، «تاریخ ادبیات فارسی، ۱۳ (۲)، ۱۷۱-۱۹۶.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۴). مقدمه در تاریخ و آفرینش، تهران: آگه.

شهمردان ابن ابی‌الخیر رازی (۱۳۶۲). *نزهت‌نامه علایی*، تصحیح فرهنگ جهانپور، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

شهمردان ابن ابی‌الخیر رازی (ق ۱۲). *نزهت‌نامه علایی*، نسخه خطی کتابخانه مرعشی قم، شماره ۶۷۶۵.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۴۶ ق.). *تاریخ طبری*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، جلد اول، بیروت: [بی‌نا].

طوسی، محمد بن محمود بن احمد (۱۳۹۱). *عجایب‌المخلوقات*، به‌اهتمام منوچهر ستوده، تهران: علمی و فرهنگی.

علیجانیه، فاطمه (۱۳۹۲). «تدبیر سماع در طب سنتی ایران با تأکید بر دیدگاه ابوزید بلخی»، *فصلنامه تاریخ پزشکی*، ۵ (۱۴)، ۱۶۵-۱۷۶.

فاتح دولت‌آبادی، آرمان؛ فلاح، غلامعلی؛ عبداللهیان، حمید (۱۴۰۱). «تحلیل انسان‌شناختی شخصیت کیخسرو در شاهنامه فردوسی بر مبنای نظریه عمومی جادو»، *دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی*، ۳۰ (۹۲)، ۱۹۱-۲۲۳.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶). *شاهنامه*، به‌کوشش جلال خالقی مطلق، ج ۱، نیویورک: *Bibliotheca Persica*.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶). *شاهنامه*، به‌کوشش جلال خالقی مطلق، ج ۲، کالیفرنیا: *Persian Heritage Foundation*.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۱). *شاهنامه*، به‌کوشش جلال خالقی مطلق، ج ۳، کالیفرنیا: بنیاد میراث ایران.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۳). *شاهنامه*، به‌کوشش جلال خالقی مطلق، ج ۴، کالیفرنیا: بنیاد میراث ایران.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۵). *شاهنامه*، به‌کوشش جلال خالقی مطلق، ج ۵، کالیفرنیا: مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران.

قائمی، فرزاد (۱۳۹۴). «تحلیل تطبیقی اسطوره ضحاک ماردوش (براساس رهیافت‌های مبتنی بر سنت کهن قربانی برای خدایان ماردوش جهان زیرین)»، *پژوهش‌نامه ادب حماسی*، ۱۱ (۱۹)، ۲۷-۶۵.

کیکائوس پسر کیخسرو (۱۳۸۴). *مولود زرتشت*، تصحیح رحیم رضازاده ملک، تهران: نامه انجمن.

لری، پی‌یر (۱۳۸۴). «کیمیا در آثار جابر بن حیان»، *تاریخ علم*، ش ۳، ۵۵-۶۲.

ماهیار، عباس (۱۳۹۴). *نجوم قدیم و بازتاب آن در ادب پارسی*، تهران: اطلاعات.

مجمل‌الحکمه (۱۳۷۵). *تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مظفری، علی‌رضا؛ زارعی، علی‌اصغر (۱۳۹۲). «ضحاک و بین‌النهرین»، *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، ۹ (۳۳)، ۸۷-۱۱۵.

مقدسی، طاهر (۱۳۷۴). *تاریخ و آفرینش*، ترجمه محمدرضا شفیی کدکنی، تهران: آگه.

موفق‌الدین ابومنصور هروی (۱۳۴۶). *الأبئیه عن حقایق الأدویه*، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: دانشگاه تهران.

مهری، فاطمه (۱۳۹۵). «نزهت‌نامه علایی؛ حلقه واسط میان آرای جابر بن حیان و متون عجایب‌نامه‌ای»، *صادق*

حیدری‌نیا و زهرا باصری، در مجموعه مقالات کنفرانس ایران‌شناسی در فرانسه؛ تجربه دیروز و چشم‌انداز فردا، تهران: نگارستان اندیشه، ۷۷۱-۷۷۹.

نظامی گنجه‌ای (۱۳۸۷). *هفت‌پیکر*، به‌تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: قطره.

رواینی، سعدالدین (۱۳۸۸). *مرزبان‌نامه*، به‌تصحیح خلیل خطیب‌رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.